

12. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 2 / под ред. О. Н. Трубачева. – М. : Наука, 1975. – 238 с.
13. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 12 / под ред. О. Н. Трубачева. – М. : Наука, 1985. – 186 с.
14. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы : [у 13 т.] / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства. – Мінск : Беларус. навука, 1978–2010. – Т. 1 / рэд. В. У. Мартынаў. – 1978. – 440 с.
15. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы : [у 13 т.] / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства. – Мінск : Беларус. навука, 1978–2010. – Т. 2 / рэд. В. У. Мартынаў. – 1980. – 344 с.
16. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы : [у 13 т.] / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства. – Мінск : Беларус. навука, 1978–2010. – Т. 5 / рэд. В. У. Мартынаў. – 1989. – 320 с.

В. В. Денисюк (Умань)

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ПАРАМЕТРИ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНОГО ТЕКСТУ XVIII СТ.

Науковий стиль української мови своїм корінням сягає києворуського періоду, однак власне як самостійна стильова одиниця починає формуватися в XVI ст., до XVIII ст. майже повністю оформившись та виробивши основні ознаки. В історичній україністиці наукові тексти неодноразово були матеріалом для ілюстрації розвитку того чи того фонетичного або граматичного явища, зрідка – наукової лексики. Спеціальне дослідження лінгвостилістичним, текстолінгвістичним та комунікативно-функційним параметрам наукового тексту середньоукраїнського періоду присвятила Г. Наєнко [1]. Прикметно, що з-поміж великого обсягу пам'яток мовознавець не оминула й ті, які становлять радше підвид наукового стилю, аніж засвідчують повну належність до нього – лікарські та господарські поради. Г. Наєнко кваліфікує їх як «довідково-інформаційні». Дослідниця зупиняється на характеристиці лексичної системи цих текстів, указуючи на системні відношення та емоційну конотацію [1, 331–334].

Узагальнювальні праці з історії української літературної мови оминають це джерело. Тільки В. Русанівський на двох сторінках уміщує інформацію про фонетичні, морфологічні (коротко) та лексичні (ширше) риси цих писемних текстів [4, 136–137].

В. Передрієнко, який підготував до видання лікарські та господарські поради XVIII ст., у передмові коротко охарактеризував фонетичні, морфологічні та лексичні риси пам'яток. Коментуючи стилістичні параметри текстів, дослідник лаконічно зазначає: «Стилістична структура лікарських порадників проста. Вона визначається їх науково-практичною функцією – допомогти читачеві дібрати медичні препарати та інші засоби лікування певної хвороби, навчити його способів виготовлення ліків та ін. Як правило, кожна пам'ятка – це збірка відповідних рецептів, настанов, приписів тощо, звичайно невеликих за обсягом, із вказівкою в початковій частині на хворобу, для

лікування якої вони призначені, та основним текстом, де перелічуються потрібні ліки, способи їх виготовлення, застосування і т. п. Початкова частина оформляється у вигляді заголовка, а іноді входить до складу основної як частина речення; обидві поєднуються в окремий абзац, рідше – в кілька абзаців» [2, 15]. В. Передрієнко доречно акцентує саме на науково-практичній функції порадників. Суголосну думку висловлює Т. Радзієвська, зазначаючи, що такі тексти «здійснюють, як правило, комунікацію, націлену на результат, на досягнення певного комунікативного ефекту, на швидке сприйняття й засвоєння інформації. <...> Довідково-інформаційний текстотип елімінує і будь-які тропи і фігури мовлення – метафору й метонімію, порівняння, повтори, перифрази, інверсії, гіперболи, літоти тощо» [3, 329–330]. Однак жоден із дослідників узагалі не згадує про фразеологічні параметри лікарських та господарських порадників, що, звичайно, можна зрозуміти, оскільки як різновид наукового стилю науково-популярний текст мав «фразеологічні обмеження» (з позицій вузького потлумачення об'єкта фразеології). Широке розуміння об'єкта фразеології, навпаки, дозволяє кваліфікувати значну кількість термінологізованих сполучень слів як стійкі.

І. Черевко, досліджуючи фразеологію пам'яток української мови XVI–XVII ст., зокрема й фразеологію пам'яток наукового стилю, залучає з останнього тільки лексикографічні праці. Авторка наводить приклади емоційно нейтральних фразеологізмів, що мають своїм джерелом церковнослов'янську мову чи діловий стиль. Наявність інших стійких сполучень слів І. Черевко коментує так: «Фразеологізми ж народного походження, які мало характерні для лексикографічних праць, вносять у мову відтінок невимушеності і простоти, містять здебільшого оцінку несхвалення або осуду» [5, 172].

Звичайно, такий підхід до характеристики мови лікарських та господарських порадників значно знижує їхню вартісність для з'ясування всіх аспектів розвитку української лінгвосистеми. Тому в нашій розвідці докладніше зупинимось на фразеологічних параметрах досліджуваних пам'яток.

Одразу зазначимо, що для лінгвіста-діахроніста не може існувати такого поняття, як другорядна пам'ятка. Не ставлячи під сумнів цінність лікарських та господарських порадників як важливого джерела, змушені констатувати, що ставлення до них як до другорядних джерел усе ж таки зберігається. Головну причину цього вбачаємо в поширеній думці, що ці порадники – це всього тільки компіляція з інших друкованих трактатів, порадників і травників, насамперед медичних [6, 3]. З'ясування причин появи порадників дозволить точніше потрактувати лексичну насиченість / варіантність, фонетичні та морфологічні риси. Природно, що потреба в рукописних порадниках як найпершій прямій допомозі була зумовлена необхідністю лікуватися самотужки, бо найближчий лікар міг знаходитися на досить значній відстані, а його послуги – коштувати дорого; така ж ситуація в Україні була з аптеками. Саме порадники, що опинялися завжди під рукою, дозволяли вирішити проблему відсутності лікаря, а наявність відносно доступних та неодноразово апробованих рецептів знімала питання про обов'язкову купівлю дорогих ліків або їх складників. Популярність

таких порадників засвідчує чимала кількість переписано-скомбіновано-доповнених списків, про що можна дізнатися із записів на маргіналіях.

Аналізовані порадники складаються з трьох частин: «Лѣкарства описанїе», «Книга лѣчебная ѿ(т) многи(х) лѣкарствъ», «Практика сіѣ, или оувѣщення pracowитымъ господаремъ». Звертає на себе увагу той факт, що фразеологічний матеріал у них презентовано нерівномірно. Зокрема, у першій частині – «Лѣкарства описанїе» – власне фразеологізмів не засвідчено. Маємо значну кількість термінологізованих сполучень слів як власне на позначення речовин та препаратів, так і лікарських рослин.

Друга частина – «Книга лѣчебная ѿ(т) многи(х) лѣкарствъ» – також має розмаїту лексику, проте тут натрапляємо й на поодинокі фразеологізми. Кваліфікувати їх стійкими сполученнями слів дозволяють зрушення, що відбулися в семантичній структурі одного з компонентів, наприклад: *Цинамунъ сухо и тепло. Кто его порану часто заживатъ, ѿ(т) кашлю улѣчає(т), и тлѣготу с перси выганѣ(т), и мозокъ в(ъ) головѣ улѣчуєтъ, ѿчо(м) лехко додає(т), силливостъ з горла выпужаєтъ. И кто цинамонъ из(ъ) пше́нічны(м) хлѣбо(м) часто истъ, голову ѿ(т)ворѣтъ* ему (ЛГП, с. 94); *Чеснокъ теплоту и мокроту маєтъ. Кто его истъ, то флагу вычищає(т) у перси, и мокроту злую из члѣва высушає(т), и ѿхоту до їдѣнѣ даєтъ, але кто его богато їстъ, ѿчемъ шкоди(т)* (ЛГП, 95). Ілюстративний матеріал засвідчує, що в першому контексті семантичних зрушень зазнає дієслово *ѿ(т)ворѣти*, яке, метафоризувавшись, набуває значення ‘лікувати’. Другий контекст демонструє конкуренцію між питомою лексичною одиницею та запозиченням, що, власне, свідчить про зрушення в конструкції *ѿхота до їдѣнѣ* в напрямку розвитку в нього переносного значення ‘апетит’.

Найбільшу кількість фразеологічних одиниць засвідчено в третій частині «Практика сіѣ, или оувѣщення pracowитымъ господаремъ» – господарському пораднику середини XVIII ст., що демонструє активне проникнення української народнорозмовної мови в науково-популярний стиль. Звертає на себе увагу інтертекстуальність сполучень слів, головним джерелом функціонування яких є етикетна ситуація, де вони виконують своєрідну побажальну функцію. Потрапивши в інше мовне оточення, вони продовжують зберігати первинну семантику, на яку нашаровується прагматика порадника: сполучення слів закріплює порядок компонентів, робить їх постійними зі сталою семантикою. Як засвідчують контексти, домінантним концептом українства XVIII ст. була освіченість. Цю рису виразно демонструють контексти з центром – лексемою *наука*, наприклад: *М(с)ѣъ яну[а]рій. Дѣти в которо(м) знамени родятъся, бывають на твары смутный и меля(н)колычный, але до науки прудкій* (ЛГП, 115); *М(с)ѣъ февруарій. Того жъ м(с)ѣа К̃ [20] дня вступуєтъ слон(ъ)ѣе в(ъ) Рыбы знамя небесное, а тоє знамя єсть зимное, вѣлотноє. Дѣти, который в то(м) знамени родятъся, бываю(т) смѣлый, хитрій, никому не вѣрующій и до вєндрования за наукою и за купецтво(м) в чужій землі скло(н)ный* (ЛГП, 115); *М(с)ѣъ май. Дѣти, що ся родятъ по(д) ты(м) знаменіє(м), мають хуть до*

науки и безъ караня пилно учат(ъ)ся, бываютъ приложоными людьми, а гнѣву не рады, долго тримають (ЛГП, 116); *Мѣсѣць іюнь. Дѣти, котрый ся по(д) ты(м) знамение(м) родятъ, бываютъ поятый, и быстрый до науки, доброй памяти, великого в(ъ)зросту* (ЛГП, 117); *Мѣсѣць августъ. Кто ся по(д) тымъ знамение(м) роди(т), будетъ добрый, ласкавый, оува(ж)ный, до науки, до рахунку, до купецтва и дѣховенства скло(н)ный* (ЛГП, 118). Прикметною ознакою таких сполучень слів є їх утворення на базі питомих компонентів, і тільки один раз у складі фразеологізму засвідчено полонізм *вендрованя*. Іншою виразною рисою українців була побожність, тому господарські порадики також на цьому акцентують за допомогою аналізованого стійкого сполучення слів, що демонструє лексичну варіантність, наприклад: *Мѣсѣць августъ. Кто ся по(д) тымъ знамение(м) роди(т), будетъ добрый, ласкавый, оува(ж)ный, до науки, до рахунку, до купецтва и дѣховенства скло(н)ный, але дво(р)ской науки и службы нехай ся варуетъ* (ЛГП, 118); *Мѣсѣць ноемврій. Дѣти, которій ся подъ ты(м) знаменіемъ родятъ, бываютъ мудріи, набожний, до дѣховенства склон(ъ)ный, але часто хорують* (ЛГП, 119). Досліджувані тексти засвідчують часову стійкість і популярність такої моделі для народнорозмовної мови. Зокрема, працьовитість українців отримує вербальну репрезентацію також за допомогою стійкого сполучення слів цієї ж моделі, наприклад: *Дѣти, котрый ся родятъ подъ тымъ знаменіемъ, бываютъ лакомый, понурій, непослушный, лякливый, до присяги, до проклинаня, до печали и до смутку повабный, до ролѣ и до тяжкой работы склонъный* (ЛГП, с. 121).

В аналізованих текстах виявляють активність і фразеологічні одиниці з дієсловом *кохатися*. За даними «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», одним зі значень цього полісеманта було ‘виявляти замилювання, пристрасть до чого-небудь, захоплюватися чим’ (СУМ^{16–17}, 15, 64). Укладачі словника не виокремлюють фразеологізмів з компонентом *кохатися*. Проте, як засвідчують досліджувані порадики, такі сполучення відтворюються як готові одиниці для характеристики позитивних рис людини, наприклад: *Мѣсѣць апріль. Дѣти, котрый ся по(д) той часъ родятъ, мають охоту до ролѣ, до господарства, бываютъ весолый, в музицѣ кохаються и жа(р)ты любятъ, до невѣстъ еднакъ не мають щастя* (ЛГП, 116); *Мѣсѣць іюнь. Дѣти, котрый ся по(д) ты(м) знамение(м) родятъ, бываютъ поятый, и быстрый до науки, доброй памяти, великого в(ъ)зросту, ненавидятъ фалшу, кохаються в(ъ) обычаяхъ, обѣжирства и пянства ненавидятъ* (ЛГП, 117).

Концепт ‘смерть’ на фразеологічному рівні вербалізує стійке сполучення слів *смерть(ъ) дозираетъ в(ъ) зубы*, наприклад: *Если будетъ Рождество Х(ст)во в четвертокъ, зима до(ж)доватая, весна вѣтрная, лѣто доброе, осѣнь мѣшаная, збожа, вина и садовины достатокъ, меду мало, кроле(м) и пано(м) велики(м) смерть(ъ) дозираетъ в(ъ) зубы* (ЛГП, 120). У сучасній українській мові функціює фразеологізм *смерть заглядає (дивиться, зазирає і т. ін.) / заглянула (подивилась, зазирнула і т. ін.) в очі*

‘хто-небудь може померти, близький до кончини, загибелі’ (СФУМ, 669), що дозволяє зробити висновок про заміну локалізатора дії. Заміна компонента *в зуби* на *в очі* засвідчує зміни в семантичній структурі фразеологізму – від конкретного до загального.

Отже, лікарські та господарські порадики XVIII ст. є важливим джерелом вивчення історії наукового стилю, зокрема його науково-популярного підвиду. Фразеологія останнього виявляє спільні риси із фразеологією загальнонародною. Якщо наукові термінологізовані сполучення слів перебувають «у своїй тарілці» і не виявляють семантичних зрушень, то живомовна фразеологія активно проникає в науково-популярний текст, репрезентуючи міжстильову взаємодію, що є однією з важливих тенденцій розвитку української мови.

Література

1. Наєнко, Г. Науковий текст середньоукраїнського періоду в лінгвостилістичному, текстолінгвістичному й комунікативно-функціональному висвітленні : монографія / Г. Наєнко. – Київ : Освіта України, 2013. – 404 с.
2. Передрієнко, В. А. Передмова // Лікарські та господарські порадики XVIII ст. / підг. до вид. В. А. Передрієнко. – Київ : Наук. думка, 1984. – С. 5–16.
3. Радзівська, Т. В. Мовні зміни, час і соціум у контексті глобалізаційних процесів / Т. В. Радзівська // Мова і мовознавство в духовному житті суспільства / Т. В. Радзівська (відп. ред.). – Київ, 2007. – С. 310–338.
4. Русанівський, В. М. Історія української літературної мови : підручник / В. М. Русанівський. – Київ : АртЕк, 2001. – 392 с.
5. Черевко, І. Фразеологія пам’яток української мови XVI – XVII ст.: семантика, структура, стиль / І. Черевко. – Львів : Ін-т українознавства НАН України, 2013. – 236 с.
6. Solomon, M. Fictions of Well-Being: Sickly Readers and Vernacular Medical Writing in Late Medieval and Early Modern Spain / M. Solomon. – Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 2010. – XIV + 188 p.

Джерело дослідження

ЛГП – Лікарські та господарські порадики XVIII ст. / підг. до вид. В. А. Передрієнко. – Київ : Наукова думка, 1984. – 128 с.

Лексикографічні праці

- СУМ¹⁶⁻¹⁷ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28 вип. Вип. 15: Конь – Легковѣрны. – Львів : Ін-т українознавства, 2010. – 256 с.
- СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / укл. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук, Т. О. Федоренко. – Київ : Наук. думка, 2003. – 1098 с.